

φιλία

Επιμέλεια αφιερώματος
Ηλίας Μαρκολέφας
Σπύρος Μπενετάτος

© Ρηοδάνθη Σωφράτου

« Ω φίλτατε »,

έλεγε μια μέρα ο Απολλόδωρος σε έναν από τους φίλους που είχαν μαζευτεί για να ακούσουν την ιστορία που του είχε διηγηθεί ο φίλος του ο Αριστόδημος για τον κοινό τους φίλο τον Σωκράτη, και δήλον γε δή ὅτι οὔτω διανοούμενος καὶ περὶ ἑμαυτοῦ καὶ περὶ ὑμῶν μαινομαι καὶ παραπαίω. Χωρίς να το ξέρει, σχολίαζε τον χαρακτήρα της μακράς φιλοσοφικής παράδοσης η οποία, από τον Πλάτωνα μέχρι τον Νίτσε, γοητεύθηκε τόσο πολύ από τη φιλία ώστε να οδηγήσει συχνά τη σκέψη και τη γλώσσα στα άκρα της, αναπαράγοντας έτσι την υπερβολή της εμπειρίας του ίδιου του Απολλόδωρου και των απανταχού φίλων.

Καταστατικό αγκάθι στο πλευρό κάθε μορφής πρακτικής και θεωρητικής αυτάρκειας, διαρκές σκάνδαλο που αναστατώνει την σταθερότητα των ισχυρότερων ταυτοτήτων και των προφανέστερων διακρίσεων, η φιλία μάς εκθέτει με τον πλέον άμεσο και βιωματικό τρόπο στον ίλιγγο μιας γνήσιας φιλοσοφικής και πολιτικής εμπειρίας: της προσπάθειας ταυτόχρονης σύλληψης του ίδιου ως άλλου και του άλλου ως ίδιου. Αρχής γενομένης από την αποφασιστική αριστοτελική περιγραφή του φίλου ως άλλου εαυτού, η φιλία παραμένει διαρκώς ταλαντούμενη μεταξύ ταυτότητας και ετερότητας, ανατροφοδοτούμενη από την αδυναμία της να διακρίνει οριστικά μεταξύ του οικείου και του ξένου και την εμμονή της να δοκιμάσει τα όρια που χωρίζουν και ενώνουν το όμοιο με το διαφορετικό. Από μια τέτοια αφετηρία, οι ουσιώδεις στιγμές του στοχασμού περί φιλίας καταλήγουν φυσιολογικά σε απορητικές ή προκλητικές επαναλήψεις μιας ορισμένης διακριτικής διακρίσιμης. Στην πλατωνική απορία της φιλίας του αγαθού που ενεργοποιείται από την παρουσία του κακού, στον ισχυρισμό του Κικέρωνα ότι οι φίλοι όντας απόντες είναι στο πλάι μας και όντας νεκροί ζουν, στην δήλωση του Σενέκα ότι έζησε τους φίλους του σαν να επρόκειτο να τους χάσει και τους έχασε σαν να τους έχει ακόμη, στην διαπίστωση του Μονταίνι ότι μετά τον θάνατο του φίλου του ο μισός εαυτός του παρέμεινε ζωντανός και ο άλλος μισός πέθανε, στην καντιανή σύλληψη της φιλίας ως ισορροπίας μεταξύ της έλξης της αγάπης και της απώθησης του σεβασμού, στην απαίτηση του Νίτσε ο φίλος να είναι ο καλύτερος εχθρός, στην αναγνώριση του Μπλανσό ότι ακόμη και η μέγιστη οικειότητα μεταξύ των φίλων δεν εξαφανίζει την άπειρη απόσταση που τους χωρίζει αναγνωρίζουμε ξανά και ξανά την επιβεβαίωση της ίδιας μεγάλωψυχης αδυναμίας. Αν ο άλλος είναι εαυτός και ο εαυτός άλλος, ποιος θα τραβήξει την γραμμή μεταξύ ομοιότητας και διαφοράς, έλλειψης και πληρότητας, απουσίας και παρουσίας, θανάτου και ζωής, φίλου και εχθρού; Όλοι οι ζωντανοί, λέει κάπου ο Ρίλκε, κάνουν το λάθος να (δια)κρίνουν πολύ αυστηρά (zu stark unterscheiden). Οι φίλοι προφανώς δεν ανήκουν σε αυτή την κατηγορία. Το ζητούμενο της φιλίας, όμως, δεν είναι η πλήρης κατάργηση ή υπέρβαση κάθε διάκρισης (πιθανό ζητούμενο της ερωτικής ή της μυστικής εμπειρίας), αλλά η επίμονη άσκηση στην κοινότητα της διαφοράς και της ετερότητας.

Όχι, βέβαια, ότι δεν υπάρχει ένας τρόπος να επικαλεσθεί κανείς την έννοια της φιλίας για να ξεκαθαρίσει, θεωρητικά ή πρακτικά, το αναπόφευκτα θολό τοπίο των πραγμάτων. Τι είναι η δικαιοσύνη; ρωτά ο Σωκράτης στο

πρώτο βιβλίο της *Πολιτείας*, και ο Πολέμαρχος απαντά αβίαστα: η τέχνη που αποδίδει ωφέλεια στους φίλους και βλάβη στους εχθρούς. Ποιο είναι το κριτήριο που μας επιτρέπει να διακρίνουμε την πολιτική δράση από άλλες μορφές κοινωνικής δραστηριότητας; ρωτά ο Καρλ Σμιτ στην *Έννοια του Πολιτικού*, και απαντά: η καταστατική για την ύπαρξη του πολιτικού στοιχείου διάκριση μεταξύ εχθρού και φίλου. Οι ισχυρισμοί αυτοί προϋποθέτουν ότι υπάρχουν φίλοι και εχθροί και ότι ο καθένας μπορεί να αναγνωρίσει και να διακρίνει τους δικούς του από τους άλλους. Η φιλοσοφική παράδοση δεν συμμαρξίζει αυτές τις βεβαιότητες: αρκεί να θυμηθούμε δύο ισχυρισμούς, συμμετρικά τοποθετημένους στην αρχή και στο τέλος της, την παράδοση παρατήρηση του Αριστοτέλη προς τους φίλους του ότι δεν υπάρχουν φίλοι ή την εξίσου παράδοξη δήλωση του Νίτσε προς τους εχθρούς του ότι δεν υπάρχουν εχθροί. Η ένταση μεταξύ του περιεχομένου αυτών των ισχυρισμών (δεν υπάρχουν φίλοι ή εχθροί) και των συνθηκών εκφοράς τους (του γεγονότος ότι απευθύνονται σε φίλους ή εχθρούς) φανερώνει τουλάχιστον ένα πράγμα: στις σημαντικότερες στιγμές του, το ενδιαφέρον της φιλοσοφίας για την φιλία δεν είναι περιγραφικό ή εμπειρικό. Είναι σαν να πηγαίνει κάποιος στο δικαστήριο για να ισχυρισθεί ότι δεν υπάρχει δικαιοσύνη: η φιλία της φιλοσοφικής παράδοσης δεν αποτελεί δεδομένο, φυσική σταθερά ή ιστορική μεταβλητή, πάνω στο οποίο μπορεί να στηριχθεί κάποια περιγραφική θεωρία των ανθρώπινων σχέσεων ή της κοινωνίας. Αντιθέτως, αποτελεί κανονιστικό αίτημα, διαρκές ζητούμενο, το οποίο αποτυπώνεται στην επίμονη προσπάθεια των φιλοσόφων να διακρίνουν την πρώτη, ιδανική, άριστη φιλία (αυτή την φιλία που δεν υπάρχει ή υπάρχει

σπάνια, αυτή την φιλία που για να υπάρξει θα πρέπει να απελευθερωθεί από οποιαδήποτε άλλη, κατώτερη ή ανώτερη, σκοπιμότητα) από όλες τις κοινές, διαδεδομένες μορφές φιλίας των οποίων η δυνατότητα ανάγεται στην λειτουργία τους ως μέσων για την επίτευξη σκοπών που δίδονται εκ των προτέρων. Στην ρίζα αυτού του κανονιστικού αιτήματος δεν βρίσκεται η εμπειρία της βεβαιότητας που συνδέεται με μια αυτονόητη διάκριση μεταξύ φίλων και εχθρών, αλλά η απορία που δημιουργεί η ύπαρξη των φίλων και των εχθρών (ας μην ξεχνάμε ότι το πρώτο σημαντικό κείμενο περί φιλίας, ο πλατωνικός *Λύσις*, είναι μια απορητική συζήτηση μεταξύ φίλων). Ακόμη και όταν η πραγματικότητά της είναι αναμφισβήτητη (όπως, πχ., στην περίπτωση του Μονταίνι), η φιλία παραμένει για τον φιλοσοφικό στοχασμό διαρκές αίνιγμα.

Ποιο είναι, λοιπόν, το αίνιγμα που θέτει η φιλία; Η αφετηρία της απάντησης δεν είναι άλλη από το γενέθλιο πρόβλημα της ηθικής και της πολιτικής στην λιτότερη δυνατή διατύπωσή του: ο κάθε άνθρωπος είναι ένας, αλλά όλοι οι άνθρωποι είναι πολλοί. Στις περισσότερες περιπτώσεις, το πρόβλημα δεν τίθεται βέβαια με αυτό τον τρόπο, καθώς θεωρείται ότι τόσο οι δεσμοί όσο και οι εντάσεις που χαρακτηρίζουν την ανθρώπινη κοινωνία δεν οφείλονται απλώς στην ύπαρξη της πληθότητας των ανθρώπων, αλλά προκύπτουν από το περαιτέρω δεδομένο ότι κάθε άνθρωπος είναι ταυτόχρονα όμοιος με τους άλλους και διαφορετικός από αυτούς. Πράγματι, το καύσιμο που κινεί την ανθρώπινη κωμωδία, ενίοτε εκρηκτικά, φαίνεται να είναι ένα μείγμα ομοιότητας και διαφοράς: η κοινή θρησκεία ενώνει, αλλά η κοινή επιδίωξη του κέρδους χωρίζει· η διαφορά συμφερόντων χωρίζει τις κοινωνικές τάξεις, αλλά η ένωση της παρα-

δοσιακής οικογένειας είναι αδιανόητη χωρίς την διαφορά μεταξύ φύλων και γενεών. Κάθε σημαντική ανθρώπινη σχέση στηρίζεται στην έμπρακτη αναγνώριση της ομοιότητας ή διαφοράς με τον άλλο και διαμορφώνεται στο πλαίσιο της αντίδρασης σε αυτό το στοιχείο, η οποία μπορεί να πάρει την μορφή αγάπης ή μίσους, σεβασμού ή περιφρόνησης, ανταγωνισμού ή αλληλεγγύης. Η ομοιότητα και η διαφορά είναι βέβαια ισχυρά διαλεκτικές έννοιες και τα ανθρώπινα αισθήματα ρευστά, κατά συνέπεια όλες αυτές οι διακρίσεις δεν είναι ιδιαίτερα σταθερές. Σε κάθε περίπτωση, όμως, το αποτέλεσμα είναι απογοητευτικό από μια ορισμένη άποψη: μεταξύ του ναρκισσισμού που οδηγεί στην αναζήτηση του όμοιου και της ένδειας ή της ανάγκης που οδηγεί στην αναζήτηση του διαφορετικού, αυτό που σίγουρα χάνεται κάτω από τις σκοπιμότητες της σχέσης είναι ο άλλος ως αυτοτελής οντότητα. Προοπτικές όπως η

σε αυτόν, έχουν την υποχρέωση ή την πολυτέλεια να αγαπούν ή να σέβονται ακόμη και τον χειρότερο εγκληματία. Σε αυτό το πλαίσιο, η φιλία, τόσο στη φιλοσοφική παράδοση όσο και στη ζωή μας, θα ήταν η φιλοδοξία να ακούσει κανείς το τραγούδι των Σειρήνων της ομοιότητας και της διαφοράς χωρίς να χάσει τον δρόμο του προς έναν κόσμο που όλοι οι άνθρωποι είναι αυτοτελείς οντότητες. Ως προς το πρώτο σκέλος, είναι φανερό ότι η φιλία διατηρεί μια σημαντική αλλά απροσδιόριστη σχέση με την ομοιότητα και τη διαφορά: ακόμη και στις πλέον κανονιστικές αντιλήψεις περί φιλίας, κανείς δεν μπορεί να είναι φίλος με πολλούς ή όλους τους ανθρώπους (ή με κάποιον επειδή απλώς είναι άνθρωπος) και αν πεισθεί να εξηγήσει ή να δικαιολογήσει τις συγκεκριμένες επιλογές του θα αναγκασθεί να καταφύγει στην επίκληση των ομοιοτήτων και των διαφορών που τον έφεραν κοντά στον άλλο. Κανείς όμως φιλόσοφος μέχρι τώρα

να είναι κατά το δυνατόν ίσοι μεταξύ τους. Ανεξάρτητα από τα πολλά προβλήματα που εγείρουν αυτοί οι ισχυρισμοί, είναι φανερό ότι η σχέση την οποία περιγράφουν οδηγεί τελικά στην αναισθησία απέναντι στην ομοιότητα και τη διαφορά και στοχεύει στην έμπρακτη καταξίωση της αυτοτέλειας του άλλου. Η διαφορά, όμως, της φιλίας από καθολικές προοπτικές όπως ο χριστιανισμός ή η καντιανή ηθική (ο περιορισμός ή το μεγαλείο της ανάλογα με τις απόψεις καθενός, αλλά σίγουρα το αίνιγμά της) είναι ότι ο φίλος καλείται να καταξιώσει έμπρακτα τον άλλο αναγνωρίζοντας την αυτοτελείά του, όχι ως φορέα κάποιας υπερανθρώπινης ή μεταφυσικής αξίας, αλλά πάνω στην αναπόφευκτα ισχνή για όλους μας βάση αυτού που ο άλλος είναι σε αυτόν τον κόσμο. Αν αθροίσει κανείς τα ποικίλα δεινά της ανθρώπινης ύπαρξης, το γεγονός ότι οι φιλόσοφοι αμφισβήτησαν την δυνατότητα ή την ύπαρξη της φιλίας δεν είναι διόλου παράδοξο. Ποιος είναι αυτός που μπορεί να ισχυρισθεί ότι του αξίζει να έχει καλούς φίλους; Τι είδους στοιχείο βάζει με τον εαυτό του, τον άλλο και τον κόσμο αυτός που αποφασιίζει να γίνει φίλος; **Και δήλόν γε δή ὅτι οὕτω διανοούμενος καὶ περὶ ἑμαυτοῦ καὶ περὶ ὑμῶν μαινόμεαι καὶ παραπαίω,** έλεγε μια μέρα ο Απολλόδωρος, και παρ' όλα αυτά ήξερε τι έλεγε.

Τα κείμενα που ακολουθούν θα είχαν κατά πάσα πιθανότητα γραφτεί με διαφορετικό τρόπο, αν αυτοί που τα έγραψαν δεν είχαν λάβει μέρος σε ένα διετές φιλοσοφικό σεμινάριο περί φιλίας από το φθινόπωρο του 2002 μέχρι την άνοιξη του 2004. Το σεμινάριο αυτό, το οποίο δεν είχε κάποια θεσμική κάλυψη, αλλά στηρίχθηκε εξ ολοκλήρου στην φιλική διάθεση των μελών του, φιλοξενήθηκε στο θαυμάσιο κτίριο του Ινστιτούτου της Δανίας στην Αθήνα. Θα θέλαμε, λοιπόν, από εδώ να ευχαριστήσουμε και δημόσια τον Jörgen Mejer και τον Erik Hallager, τέως και νυν διευθυντή του Ινστιτούτου αντίστοιχα, για την γενναιοδωρία τους. ●

αδιάκριτη χριστιανική αγάπη και ο καθολικός καντιανός σεβασμός μπορούν να θεωρηθούν ως απόπειρες να περιορισθεί η κυριαρχία της ομοιότητας και της διαφοράς στα ανθρώπινα πράγματα μέσω της επίκλησης μεταφυσικών αρχών οι οποίες επιτρέπουν την αντιμετώπιση του εαυτού και του άλλου με όρους που δεν εξαρτώνται από την ομοιότητα και την διαφορά. Το πρόβλημα είναι ότι στο πλαίσιο αυτών των προοπτικών το εμπειρικό περιεχόμενο της σχέσης με τον άλλο (εκφρασμένο αναπόφευκτα με όρους ομοιότητας και διαφοράς) εξαφανίζεται πλήρως ώστε να προφυλαχθεί η αυτοτελείά του: αν είμαστε όλοι ίδιοι ως παιδιά του Θεού ή φορείς του πρακτικού Λόγου, αν είμαστε όλοι ταυτόσημες μονάδες τοποθετημένες απλώς σε διαφορετικά σημεία ενός ευκλείδειου ηθικού ή πολιτικού χώρου, τότε ο χριστιανός ή ο καντιανός, με το βλέμμα τους στραμμένο σε έναν άλλο κόσμο και όχι

(ήδη από την εποχή του Πλάτωνα) δεν έχει καταφέρει να εξηγήσει γενικά αν οι φίλοι γίνονται φίλοι επειδή είναι όμοιοι ή επειδή είναι διαφορετικοί και κανείς φίλος (η μαρτυρία του Μονταίνι είναι εδώ εύγλωττη) δεν γνωρίζει τελικά τι τον οδήγησε στον συγκεκριμένο φίλο του. Ως προς το δεύτερο σκέλος, θα έλεγε, λοιπόν, κανείς ότι η προοπτική της ομοιότητας και της διαφοράς μπορεί να ανοίγει ή να περιορίζει το πεδίο της φιλίας, αλλά δεν ανήκει στο εσωτερικό της εμπειρίας της. Το συμπέρασμα επιβεβαιώνεται ακόμη και με την πλέον σύντομη επισκόπηση των βασικών χαρακτηριστικών της φιλίας, όπως είναι γνωστά ήδη από τον Αριστοτέλη: ο φίλος αγαπά τον άλλο για αυτό που πραγματικά ή ουσιαστικά είναι ο άλλος και όχι για κάποιο επουσιώδες ή εφήμερο χαρακτηριστικό του· οι πράξεις του φίλου στοχεύουν στο καλό του άλλου και όχι στο δικό του· οι φίλοι πρέπει